

نقش سطوح سخت در منظرپردازی باغ‌مزارهای ایرانی هند

لیلا رضاپور

پژوهشگر

leila_rezapour2002@yahoo.co.uk

این مقاله برگرفته از طرح تحقیقاتی "تأثیر متقابل هنر ایران و هند" و برداشت‌های میدانی سفر مطالعاتی آن در سال ۱۳۹۱ است که در مرکز پژوهشی نظر انجام شد.

چکیده

به سطوحی که از عناصر سخت طبیعی و مصنوع چون سنگ، آجر و خاک غیر زراعی ایجاد شده است، «منظر سخت» گفته می‌شود. در الگوی باغ ایرانی سطوح سخت و نرم به شکلی مشخص از یکدیگر تفکیک شده و در عرصه‌های متمایز قابل رؤیت است. اگرچه باغ‌های ساخته‌شده در دوره سلاطین گورکانی هندوستان به لحاظ الگوی طراحی، عناصر و ارکان از شیوه‌ی باغسازی ایرانی تبعیت کرده‌اند و می‌توان آنها را گونه‌ای از باغ‌های ایرانی نام نهاد، اما دارای تفاوت‌هایی با نمونه‌های اصلی هستند که برخی از این تفاوت‌ها را می‌توان با حضور در فضای باغ درک کرد. تفاوت منظر سخت یکی از این اتفاقات است. در باغ‌های هندی با الگوی ایرانی، سطوح سخت و کف‌سازی در مقایسه با نمونه ایرانی آن از گستردگی بیشتری برخوردار بوده و منظرپردازی باغ را به نحو بارز و قابل ادراک تحت تأثیر خود قرار داده است. این پژوهش در تلاش است با بررسی عناصر و ویژگی‌های طراحی محیط باغ و بررسی نمونه‌های هندی تفاوت کیفیت منظر سخت را به چالش بکشد. بر این اساس مشخص می‌شود گستردگی سطوح سخت و نظم هندسی آنها براساس خطوط راست و زوایای متعامد با نبود پوشش گیاهی متراکم، باعث شده باغ هندی منظم‌تر از باغ ایرانی ادراک شود و منظر سخت آن جلوه‌ای مضاعف پیدا کند. در جهت اثبات این امر عناصر منظر سخت و کیفیت‌های حاصل از شیوه بکارگیری آنها در طراحی باغ هندی مورد مطالعه می‌گیرند تا تأثیر بصری و ادراکی تغییر تناسب میان منظر سخت و نرم باغ در نظر بیننده مشخص شود.

واژگان کلیدی

منظر سخت، باغ ایرانی، هند، کف‌سازی، منظرپردازی.

مقدمه

در حوزه معماری منظر، سطوح مختلف یک سایت به دو دسته سخت و نرم (Hard & Soft landscape) تقسیم می‌شود. سطوح سخت به سطوحی گفته می‌شود که از عناصر سخت طبیعی و مصنوع چون سنگ، آجر و خاک غیر زراعی ایجاد شده‌اند. "منظر سخت به فضای چشم‌انداز بیرونی گفته می‌شود که عناصر اصلی تشکیل‌دهنده آن را اشیایی مانند مجموعه دیوارها، حصارها، صندلی‌ها، ظروف زباله، آب‌نما، پوسته و جداره بیرونی مصالح مختلف تشکیل دهند" (خراسانی‌زاده، ۱۳۸۲). سطوح نرم از عناصر سبز و آب تشکیل شده و فرایندهای طبیعی در شکل‌یابی آنها نقش اصلی را به عهده دارند، اما سطوح سخت معمولاً با دخالت انسان ایجاد می‌شوند.

هم‌پوشانی فرهنگی و تمدنی ایران و هندوستان باعث شده است رد آثار و شیوه‌های معماری ایرانی-اسلامی در عرصه‌هایی وسیع از سرزمین پهناور هندوستان به چشم خورد. باغ‌های موجود در هند یکی از جلوه‌های تبلور این اشتراک فرهنگی است؛ به گونه‌ای که مشهود است، باغ‌های دوره اسلامی هند به شیوه باغسازی ایرانی ساخته شده‌اند^۱ (انصاری، ۱۳۸۹).

پژوهش حاضر به دنبال آشکارکردن بخشی از ویژگی‌های این شیوه باغسازی و بررسی تطبیقی آن با باغ ایرانی است. سفر به هندوستان فرصتی بود که مطالعه حاضر با اتکا بر پژوهش‌های میدانی و ادراک نزدیک فضا انجام پذیرفت. یکی از ویژگی‌هایی که در بدو ورود به فضای باغ‌های هندی جلب نظر می‌کند، راهروهای فراخ و گسترده است که در تقاطع با یکدیگر محورهای اصلی و فرعی باغ را شکل می‌دهند. این سطوح که غالباً با سنگ و گاه با خاک کوبیده شده ساخته شده‌اند در همراهی با بنای عظیم مقبره^۲ میان باغ جلوه متمایزی از منظر سخت باغ را در نظر بیننده جلوه‌گر می‌کنند. این موضوع دست‌مایه آن شد تا با بررسی تطبیقی منظر سخت در باغسازی هندی و ایرانی، تفاوت‌های آنها از این نقطه نظر شناسایی شود. در این فرایند نه تنها کل منظر سخت باغ که شامل بنا و حصار آن می‌شود، بلکه سطوح کف‌سازی شده محورها و صفه‌های باغ مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

فرصیه

سطوح سخت در باغ‌مزارهای هندی در مقایسه با باغ ایرانی از گستردگی بیشتری برخوردار بوده و منظره‌پردازی باغ را تحت تأثیر خود قرار داده است.

منظر سخت در باغ ایرانی و هندی

باغ ایرانی از قدیمی‌ترین تجربه‌های باغ‌آرایی و منظره‌پردازی در جهان است و تاریخ باغسازی ایران نشان از قدمت و اهمیت آن نزد ایرانیان دارد (حیدرنتاج، ۱۳۸۹ : ۱۱۵). در باغ ایرانی سطوح سخت و نرم به شکلی مشخص از یکدیگر تفکیک شده و در

عرصه‌های متمایز قابل رؤیت هستند^۳. شاید دلیل این موضوع را می‌توان در هندسه و نظم الگوی باغ ایرانی جستجو کرد.

در باغ‌های ایرانی، سطوح سخت در کف‌سازی محورها یا همان راهروهای باغ، ورودی و همین‌طور در محدوده کوشک یا دیگر بناهای موجود در باغ به چشم می‌خورد. لذا با توجه به هندسه باغ ایرانی و اهمیت سلسله مراتب در آن می‌توان گفت عمده‌ترین سطوح سخت به محور اصلی باغ اختصاص دارد که از ورودی آغاز و به کوشک ختم می‌شود. در مقابل آن بخش اعظم باغ به منظر نرم شامل سطوح گیاهی و طبیعی اختصاص دارد که درختان سایه‌انداز، درختان میوه و همچنین باغچه‌های گل و گیاه را شامل می‌شود. "بعد از آب که نقش اصلی در شکل‌گیری باغ ایرانی را دارد، مهم‌ترین نقش به درختان داده شده است" (دیبا و انصاری، ۱۳۷۴). حوض‌ها و جوی‌های آب روان در محورهای باغ را نیز باید جزو سطوح نرم باغ محسوب کرد.

سطوح سخت و نرم یادشده در تمامی باغ‌های هندی به خصوص باغ‌مزارها وجود دارند. زیرا الگوی این باغ‌ها از باغ‌های ایرانی موجود در آسیای مرکزی و افغانستان کنونی که تحت سیطره حکومت گورکانیان و اجداد آنان قرار داشت، اقتباس شده است. علاوه بر آن به گواهی مورخین تعدادی از معماران ایرانی برای ساخت باغ‌ها به هند فراخوانده شدند (شاکری، ۱۳۸۷ : ۱۳). "پس از تجدید حیات باغسازی در دوره تیموری و هم‌زمان با دوره صفوی امرای گورکانی حاکم بر هند با ترویج فرهنگ، ادب و معماری ایرانی، سنت باغسازی ایرانی را با سبک خاصی توسط هنرمندان ایرانی بنیان نهادند" (Irving, 1984, p:79) به نقل از پورجعفر، ۱۳۸۳). تفاوت موجود در سطوح سخت باغ‌های ایران و هند، وجود صفه‌ای بزرگ و مرتفع پیرامون بناهای اصلی باغ‌های هندی است. در محل تقاطع محورهای مختلف باغ نیز صفه‌هایی وجود دارد که برای نشستن یا برپایی خیمه مورد استفاده قرار می‌گرفته است (تصاویر ۱ و ۲). سطح صفه‌های مورد اشاره، چه در پیرامون بنا و چه در میان باغ در اکثر موارد با استفاده از تخته‌سنگ‌های بزرگ پوشانده شده است.

در ادامه به منظور مقایسه منظر سخت و نرم باغ هندی و ایرانی، معیارها و شاخص‌های تأثیرگذار در دو قسمت کیفی و کمی بررسی می‌شود. لازم به ذکر است هرچند بررسی این دو مقوله به صورت کاملاً جداگانه امکان‌پذیر نیست، اما تلاش شده است در قسمت اول، فضای باغ مورد تحلیل قرار گیرد و در بخش دوم فیزیک آن ارزیابی شود. همچنین به منظور تشخیص تفاوت با نمونه‌های ایرانی به مقایسه دو نوع باغ می‌پردازیم.

معیارها و شاخص‌های تأثیرگذار کیفی

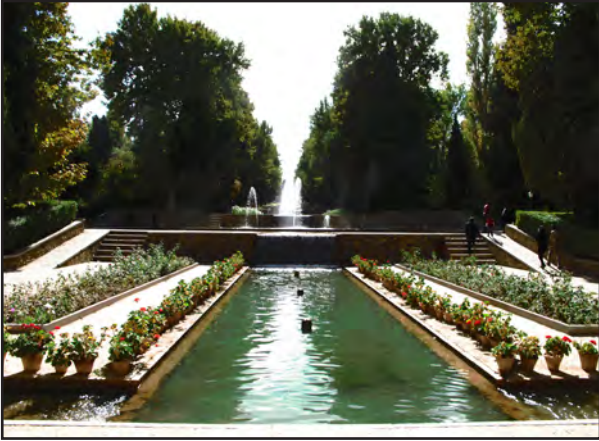
از آنجا که مقوله ادراک، موضوعی کیفی است، شواهد ذیل که حاصل بررسی میدانی موضوع است، در راستای توضیح و تبیین کیفیت ذکر شده از ادراک فضای باغ هندی ارائه می‌شود.

تصویر ۱. صفا بزرگ و سنگی که پیرامون مقبره گسترده شده و به باغ مسلط است. باغ مزار همایون، دهلی. عکس: مهرداد سلطانی، ۱۳۹۱.

تصویر ۲. صفا وسیع در محل تقاطع محورهای فرعی باغهای هندی. باغ مزار بی بی کاه، اورنگ آباد. عکس: شروین گودرزیان، ۱۳۹۱.

تصویر ۳ ب. با وجود عریض بودن خیابان باغ ایرانی، منظر نرم آن خودنمایی می‌کند. باغ شاهزاده، ماهان کرمان. عکس: سیدامیر منصوری، ۱۳۹۲.

تصویر ۳ الف. عرض محور اصلی باغ هندی در فضای تنگ باغ خودنمایی می‌کند. باغ‌مزار همایون، دهلی. عکس: مهرداد سلطانی، ۱۳۹۱.

به گونه‌ای که جوی آب باریک میان محور پیاده‌روی باغ در مقایسه با سطوح سخت پیرامون آن تنها جلوه‌ای تزئینی و مینیاتوری داشته و از صلابت محور عریض و سخت باغ نمی‌کاهد؛ این در حالی است که جوی آب باغ ایرانی خود را با شخصیتی کاملاً متفاوت در محورها نمایش می‌دهد و حضوری پررنگ دارد. این مسئله به وضوح در باغ دولت‌آباد یزد نمود دارد. سکون آب موجود در جوی‌ها، در قیاس با تلاطم آب جاری نهرهای باغ ایرانی عاملی مضاعف در راستای غلبه سطوح سخت کف‌سازی باغ است. در نتیجه کف سنگی بستر و تزئینات لبه‌های جوی است که در باغ هندی بیش از آب خودنمایی می‌کند (تصاویر ۴).

تصویر ۴ ب. تلاطم آب در نهرهای باغ ایرانی به وضوح قابل مشاهده است. باغ فین، کاشان. عکس: آیدا آل‌هاشمی، ۱۳۸۸.

• ناظر با عبور از بنای ورودی با محور اصلی باغ مواجه می‌شود. محور اصلی باغ که حفاصل ورودی و بنای میانی باغ قرار دارد با توجه به عظمت بنای مقابل، عریض‌تر از حد معمول در نظر گرفته شده است. پهنای این محور به حدی است که کل بنا در زاویه دید ناظر قرار گیرد. اما در باغ‌های ایرانی عرض خیابان اصلی این‌گونه نبوده و نسبت به مقیاس کل باغ محوری باریک‌تر است. به طور مثال در باغ شاهزاده ماهان کرمان، هرچند محور خیابان نسبتاً عریض بنا شده، اما بخش کف‌سازی و سطح سخت آن کم است (تصاویر ۳).

• حضور آب که نقشی اساسی در طراحی باغ ایرانی دارد، در محور اصلی باغ هندی و دیگر محورهای آن کم‌رنگ بوده،

تصویر ۴ الف. حضور ساکن و تزئینی آب در میان محور باغ هندی. باغ‌مزار همایون، دهلی. عکس: مهرداد سلطانی، ۱۳۹۱.

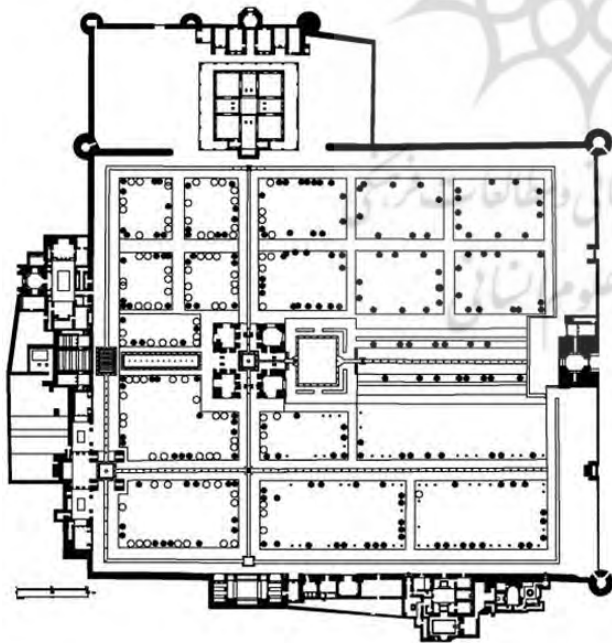

• از نکته‌های قابل توجه سطوح سخت باغ‌مزارهای هندی، گسترش آنها در یک هندسه منظم و کامل است. نظم هندسی محورهای باغ با توجه به خلوت‌بودن محیط از درخت و تأکید بر لبه‌های منظم محورهای باغ که از قطعات بزرگ سنگ ساخته شده‌اند، باعث جلوه‌گردن بیش از پیش منظر سخت باغ می‌شود. اما این اتفاق در نمونه‌های ایرانی بسیار نادر است، زیرا هرچند باغ ایرانی از هندسه‌ای منظم پیروی می‌کند ولی هرگز در تمام عرصه باغ به صورتی آشکارا به نمایش گذاشته نمی‌شود. همچنین وجود درختان رفیع و پوشش گیاهی متراکم از جلوه منظر سخت باغ می‌کاهد.

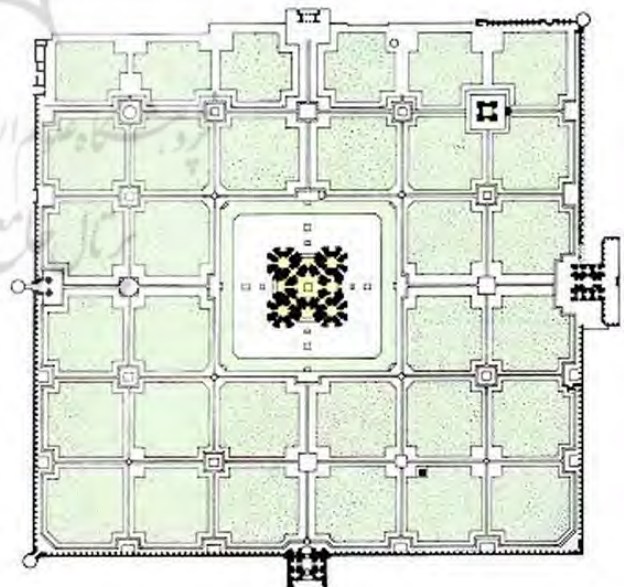
• ارتفاع قابل توجه سطوح کف‌سازی نسبت به سطوح طبیعی باغ قابل ملاحظه است. این امر موجب برجستگی سطح کف‌سازی می‌شود. با توجه به تراکم کم پوشش گیاهی باغ، این سطح در کل باغ دیده شده و نقش قابل توجهی در منظر عمومی ایفا می‌کند (نک. تصویر ۶ و تصویر ۷). در باغ‌مزار بی‌بی‌کا در شهر اورنگ‌آباد، دو سوی محور اصلی باغ با دیواره‌ای به ارتفاع حدود دو متر بسته شده است. اگرچه این امر به منظور معطوف کردن هرچه بیشتر توجه ناظر به بنای مقابل انجام شده، اما نهایتاً باعث شده منظر محور اصلی باغ خالی از گیاهان و سطوح نرم، و شبیه به یک خیابان شهری در نظر بیننده جلوه‌گر شود (تصویر ۸).

• در اکثر باغ‌مزارهای هندی همچون تاج محل، بی‌بی‌کا، مقبره همایون و حتی در باغ‌هایی چون باغ آبی جیپور برای تقسیمات فضای باغ از محورهای فرعی متعددی استفاده شده است؛ به گونه‌ای که کل باغ به چهار قسمت و هر قسمت دوباره به قسمت‌های دیگر تقسیم شده است. این امر در مقایسه تعداد محورهای فرعی باغ‌مزار همایون با باغ فین کاشان کاملاً به چشم می‌خورد (تصویر ۵). تعدد این تقسیمات باعث شده سطح قابل توجهی از باغ به سطوح کف‌سازی شده با سنگ یا آجر اختصاص پیدا کند. از آنجایی که سطح باغ به طرز محسوسی خالی از درختان انبوه و فضای نرم باغ عمدتاً با گیاهان کوتاه و پوششی پر شده است، تقسیمات انجام‌گرفته با محورهای فرعی غالباً در زاویه دید افراد قرار دارد. این امر نگاه ناظری بر بالای صفا بلند میانی باغ به تماشای آن نشسته است، اثری مضاعف تولید می‌کند (تصویر ۶).

• در محل تقاطع محورهای فرعی، فضای کف‌سازی به طور مشخصی گسترش یافته و به صورت صفا و یا محل کاشت یک درخت نمایان است. این صفاها در کنار صفا وسیع پیرامون بنای اصلی باغ که مساحت آن در برخی موارد بیش از مجموع دو یا سه کرت کاشت گیاهان در باغ است، سطح وسیعی را به خود اختصاص داده و به گستردگی منظر سخت باغ می‌افزاید. لازم به ذکر است در نمونه‌های ایرانی این صفا در میان باغ وجود نداشته و گاه در مقابل ایوان در اندازه‌ای نه چندان وسیع به چشم می‌خورد.

باغ فین

باغ مقبره همایون

تصویر ۵. مقایسه تقسیمات باغ‌مقبره همایون و باغ فین کاشان. باید توجه داشت باغ فین یکی از باغ‌های پرمحور ایرانی بوده و همچنین مساحت مقبره همایون بیش از پنج برابر باغ فین است. مأخذ: www.iran30t.com

تصویر ۶. منظره تقسیمات هندسی باغ از فراز صفا بلند در باغ هندی. باغ مزار بی بی کا، اورنگ آباد. عکس: مهرداد سلطانی، ۱۳۹۱.

معیارها و شاخص‌های تأثیرگذار کمی

گرچه محور اصلی این پژوهش در مقایسه سطوح سخت فضای باغ در دو زمینه ایران و هند، با مقوله چگونگی ادراک فضا به عنوان امری کیفی در ارتباط است و شواهد ارائه شده در این پژوهش نیز غالباً از این نقطه نظر به موضوع پرداخته است، لیکن تحلیل کمی در خصوص چند و چون موضوع، خالی از لطف نبوده و می‌تواند راستی ادعای مطرح شده در فرضیه پژوهش را از زاویه‌ای دیگر مورد بررسی قرار دهد.

بر این اساس سطوح نرم و سخت باغ فین کاشان و باغ‌مقبره همایون به عنوان دو نمونه بارز از باغسازی ایرانی در دو زمینه ایران و هند مورد تحلیل کمی قرار گرفتند (نک. تصویر ۵). با این

توضیح که باغ فین به لحاظ هندسه، تقسیمات و بهره‌مندی از سطوح سخت بیشتر، نسبت به دیگر نمونه‌های ایرانی شباهت زیادتری به نمونه‌های موجود در هند دارد و مقبره همایون به لحاظ بهره‌مندی از سطوح سخت، نمونه‌ای متداول در هند محسوب می‌شود. براساس برداشت‌های انجام‌شده با تقریب قابل قبول، از مجموع مساحت باغ فین کاشان حدود ۴۵ درصد به سطوح سخت اختصاص دارد که این مقدار شامل عرصه‌های ورودی، بنای سردر، کوشک و دیگر عرصه‌های میانی می‌شود. این در حالی است که در مقبره همایون سطوح سخت بالغ بر ۶۰ درصد فضای باغ را پوشانده است. این امر نمایانگر حضور بیش از حد سطوح سخت در باغ هندی نسبت به باغ ایرانی است.

تصویر ۷. اختلاف ارتفاع میان سطوح کفسازی و کرت‌های باغ‌های هندی. باغ‌مزار تاج محل، آگرا. عکس: مهرداد سلطانی، ۱۳۹۱.

تصویر ۸. دیواره‌های سنگی دو سوی محور اصلی در باغ مزار بی‌بی‌کا آن را شبیه یک کوچه کرده است. باغ‌مزار بی‌بی‌کا، اورنگ‌آباد. عکس: مهرداد سلطانی، ۱۳۹۱.

نتیجه‌گیری

منظرپردازی در باغ هندی همچون نمونه‌های ایرانی آن به گونه‌ای است که منظر سخت باغ از سطوح نرم، تفکیک شده و تنها در موارد جزئی اختلاط این دو سطح به صورت تزئینی به چشم می‌خورد. اما تأکید بر هندسه باغ، خالی‌بودن باغ از انبوه درختان، گستردگی سطوح پیاده‌رو، صافه‌سازی و برخی دیگر از عوامل که به آن اشاره شد، باعث شده منظر سخت باغ و به طور اخص سطوح کف‌سازی شده آن سهم قابل توجهی از منظر عمومی باغ را در مقابل سطوح طبیعی آن به خود اختصاص دهد و منظرپردازی باغ را تحت تأثیر خود قرار داده است.

این مسئله به واسطه وجود صافه مرتفع نمودی بیشتر در ادراک ناظر از باغ دارد و موجب می‌شود نقش سطوح سخت در باغ هندی مهم‌تر از باغ ایرانی باشد. از این رو گستردگی سطوح سخت و نظم هندسی آنها براساس خطوط راست و زوایای متعامد که از ویژگی‌های این شیوه باغ‌سازی است، باعث می‌شود باغ هندی منظم‌تر ادراک شود و جلوه‌های نظم انسان‌ساخت در آن به صورت بارزتری نمایان شود.

پی‌نوشت

۱. همچنین مراجعه کنید به مسعودی، ۱۳۸۴.
۲. بخش مهمی از باغ‌های مورد مطالعه این پژوهش از گونه باغ‌مزار هستند.
۳. این امر یکی از ویژگی‌های باغ ایرانی است و در دیگر شیوه‌ها همچون باغ‌سازی ژاپنی و چینی که در آن منظر نرم و سخت در ترکیب با یکدیگرند، این ویژگی به چشم نمی‌خورد.

فهرست منابع

- انصاری، مجتبی. (۱۳۸۹). باغ ایرانی، زبان مشترک منظر در ایران و هند. مجله منظر، ۳ (۱۳): ۶-۱۱.
- پورجعفر، محمدرضا. (۱۳۸۳). بررسی ریشه‌های هم‌نهادی هنر معماری منطقه ایران و هند. مجله فرهنگستان هنر، ۳ (۲۱): ۷۷-۹۱.
- حیدررتاج، وحید. (۱۳۸۹). باغ ایرانی. تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- خراسانی‌زاده، محسن. (۱۳۸۲). مباحثی درباره شناخت معماری منظر. مجله معماری ایران، ۳ (۱۳ و ۱۲): ۱۰-۱۵.
- دیبا، داراب. و انصاری، مجتبی. (۱۳۷۴). باغ ایرانی. مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (جلد ۲). تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور: ۲۵-۴۲.
- شاکری، فروهر. (۱۳۸۷). باغ‌های گورکانی هند و باغ ایرانی. مقاله درس روش تحقیق. دانشگاه هنر. قابل دسترس در <http://sagor.persianguig.com/4nUhbPRQQY/Mughal%20Garden%20vs%20Iranian%20Garden%20-%20forouhar%20shakeri.pdf> تاریخ مراجعه: ۸ خرداد ۱۳۹۱.
- مسعودی، عباس. (۱۳۸۴). باغ‌های ایران و هند. مجله معماری و فرهنگ، ۶ (۲۱): ۱۴۵-۱۴۱.
- Irving, R.G. (1984). *Indian Summer*. London: Yale University.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی